

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 81'2+81'22/81'366.581+81'367.626.3

ІЗ ПРОБЛЕМ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕЙКТИЧНОЇ ПОЛІСЕМІЇ

Єрмоленко Сергій Семенович

д-р філол. наук, проф.

Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні

Національної академії наук України

Автор розглядає ситуацію усного спілкування із властивими їй когнітивними пресупозиціями як референційну основу прототипової (і через це немаркованої) семантики мовного дейксису і простежує відображення цієї семантики у вихідному значенні теперішнього часу й у смислових похідних адвербіальних займенників зі значенням “так” у різних індоевропейських мовах.

Ключові слова: дейксис; умотивованість; знаки-індекси; ситуація усного спілкування; теперішній час; чуттєве сприйняття; семантична немаркованість.

Завданням цієї розвідки є висвітлити специфічні риси дейктичної полісемії, а також розглянути деякі проблеми, які постають при описі й аналізі семантики мовних дейктиків. Багатозначність, полісемія у природі мовних знаків, становлячи один із двох аспектів їх засадничої асиметрії. Головно багатозначними є також і дейктичні мовні одиниці. Полісемія цих одиниць є традиційним об'єктом лінгвістичного опису й аналізу, наслідки яких потім подаються у словниках – у випадку лексичних дейктиків – чи в граматиках – у разі граматичних дейктичних одиниць і деяких лексичних дейктиків теж.

Тут, однак, є одна особливість, яка відрізняє дейктики від решти мовних знаків. Хоча ця особливість пов'язана з семіотичною природою дейктичних одиниць, врахування її виявляється потрібним саме для їх семантичного аналізу. Як відомо, дейктики відрізняються від інших мовних знаків тим, що вони не називають свій об'єкт, а лише вказують на нього, їхню ж референцію визначає мовний контекст та/або конситуація мовлення. Із семіотичного погляду, конкретніше, у термінах знакової типології Чарлза Пірса дейктики належать до класу знаків, званих індексами. Знаки-індекси теж не називають свій об'єкт, а лише вказують на нього. Індокси в цілому належать до вмотивованих знаків, тобто до знаків, форма яких є умотивована з боку їхнього об'єкта: у випадку індексів їх та їхній об'єкт поєднує мотиваційне відношення суміжності. Цим індекси відрізняються від двох інших знакових класів, іконічних та символічних знаків, перші з яких поєднуються зі своїм об'єктом стосунком подібності, натомість другі є умовними, невмотивованими знаками [Єрмоленко 2006, 13-22]. Однак, як зазначав той же Пірс, у реальних знаках ця типологія ніколи не виступе в чистому вигляді, оскільки в дійсності ці всі три типи виступають у знакові одночасно, і різниця тут

у тому, який тип знакової репрезентації є в кожному даному випадку провідним [там само, 22]. Відповідним чином мовні дейктики, попри свою приналежність до знаків індексального типу, можуть мати різну вмотивованість, і через те різною буде і їхня семіотична природа, тобто те, як саме, у який спосіб, вони вказують на свій об'єкт. Показовим у цьому сенсі є такий граматичний лейктик, як дієслівний час. Часи, як відомо, локалізують позначуване ними щодо моменту мовлення. Але між різними дієслівними часами при цьому є одна дуже істотна відмінність, яка відділяє теперішній час від минулого і майбутнього. Лише теперішній час, передусім коли він позначає дію, синхронну з моментом мовлення, – тільки теперішній час є умотивованим у плані реальної суміжності, що існує між ним як мовним знаком, з одного боку, і об'єктом цього знака, його позначуванним, з іншого. Важливо підкреслити, що суміжність ця не є суто часовою: про синхронність події і нашого повідомлення про цю подію ми можемо говорити, лише сприймаючи цю подію в той самий час, коли ми повідомляємо про неї, а, отже, і перебуваючи десь поблизу, – так, щоб ми цю подію сприймали, бачили чи чули. Отже, тут ідеться про суміжність не лише у часі, а й у просторі, а також про суміжність суб'єкта і об'єкта чуттєвого сприйняття. Про цю когнітивну особливість презенса, як правило, не говориться в граматиках, ані в граматичних дослідженнях (пор. [Плунгян 2011, 256-260], і навіть Р. Ленекер у своїй когнітивній граматиці говорить про “справжній” презент лише як про час, котрий збігається з моментом мовлення [Langacker 2008, passim]). Тимчасом врахування цієї суто семіотичної, конкретніше, прагматично-когнітивної риси дозволяє адекватно зрозуміти смислову динаміку категорії теперішнього часу, а динаміка ця починається з того, що – про це говорив Є. Курилович – презенс на початку виступає як засіб називання, ще не протиставлений ані минулому, ані майбутньому часам [Kuryłowicz 1978]; закінчується ж ця його динаміка тим, що вона дедалі більше абстрагується від своєї когнітивної першооснови і врешті досягає межі свого логічного розгортання у позачасовому значенні, як-от у математичних чи деяких фізичних а чи теологічних твердженнях. Крім того, при такому розумінні, стає можливим окреслити прагматичні – точніше, когнітивно-прагматичні – пресупозиції прототипового презенса, серед яких є й та, згідно з якою позначувана прототиповим презенсом дія взагалі має бути сенсорно доступною – і даному мовцеві, і взагалі, так би мовити, у принципі. Це ж дозволяє по-новому підійти до започаткованої Р.Якобсоном дискусії про немаркованість часової категорії презенса і про його інваріантне позачасове значення (до цього останнього питання я повернуся у кінцевій частині цієї роботи).

Таке розуміння прототипової референційної основи дейксисту спонукає внести і відповідні зміни у формулювання семантики вже іншої дейктичної категорії, а саме, особи, конкретніше, першої особи, у семантичній структурі якої можна і, отже, треба постулювати прагматично-когнітивні пресупозиції, згідно з якими референт 1-ї особи – це не лише мовець, і не лише особа, здатна до мови, але водночас і спостерігач, а прототипові дискурсивна позиція мовця – це водночас і позиція спостерігача, позиція суб'єкта перцептивної діяльності (докладніше див. [Yermolenko 2015, 26-30]).

Крім того, врахування цієї семіотичної – а краще сказати когнітивно-семіотичної – специфіки презенса дозволяє зрозуміти і те, чому історичний презенс (тобто переносне застосування теперішнього часу у значенні минулого) може виступати як свійський засіб вираження засвідченості позначуваного (а, отже, і достовірності оповіданого); тобто це робить зрозумілим, чому історичний презенс може виступати як виразник модального значення евіденціальності, як експонент прихованої категорії засвідченості (чи переповідності) – у тих мовах, де такої формальної категорії немає. Тут стає ясным і те, чому у давніх риториках таке застосування презенса, перш ніж утратити, разом із цими самими риториками, свій первісний когнітивний характер і зробитися чимось на зразок стилістичної прикраси, – чому раніше, коли риторика ще не стала ще синонімом нанизування пустих слів із метою приховування дійсного стану речей, – чому тоді історичний презенс виступав як різновид риторичної фігури (званої *evidentia*, чи *εναργία*), метою якої було якраз зображення того, що реально мало місце (див. [Єрмоленко 2010] з подальшими посиланнями).

Нарешті, врахування такої семіотичної природи теперішнього часу, врахування умотивованості його дейктичної структури дозволяє функціонально співвіднести презенс у його вихідному, прототиповому значенні з низкою інших одиниць і утворень (таких, як давній індоєвропейський ін'юнктив, дієслівно-вигуківі форми, односкладові називні речення, вказівні займенники і прислівники) – усі вони мають у собі те спільне, що всі вони можуть виступати як звуковий вказівний жест [Єрмоленко 2007, 308-314].

До мовних дейктиків останнього різновиду належать і одиниці на кшталт укр. *так*. Із точки частиномовної приналежності їх часто відносять до прислівників, але ж очевидно, що вони є прислівниками саме дейктичної природи, отже, можна їх кваліфікувати як прономінальні прислівники або ж як адвербіальні займенники. Як можна припускати, їхня дейктична вмотивованість своїм чином відображається у їхній полісемії, у їхніх похідних значеннях і мотивації цих останніх; проілюструвати і з'ясувати цю специфіку мають подальші приклади із окремих слов'янських, германських і романських мов, а також із грецької. Отож вказівні прислівники типу *так* відрізняються від інших вказівних прислівників, таких як *тут*, *ось*, *там*, тим, що їхнє вживання передбачає зіставлення, порівняння або співвіднесеність із чимось, вказівку на якийсь критерій, зразок, тобто на щось подібне, або ж ця вказівка може – причому водночас – виділяти зв'язок іншого характеру, приміром, співвідношення із результатом дії чи з її якимись іншими супровідними деталями. Ці одиниці, тобто укр. *так* і його іншомовні відповідники, як генетичні (слов'янські рефлексії псл. **takъ*), так і суто семантичні паралелі, як англ. *so* чи італ. *così*, мають більш чи менш розгалужену систему семантичних похідних, тобто вторинних значень, причому ці похідні можуть навіть переходити в інші частини мови, стаючи сполучником чи часткою. Що ж до власне займенниково-адвербіальних вторинних смислових різновидів, то тут можна встановити випадки паралелізму семантичного розвитку і подібність у внутрішній формі

похідних. Попри розповсюдженість, ба навіть регулярність випадків такого паралелізму, одні з них інтуїтивно видаються і природними, і прозоро вмотивованими, натомість інші, при всій своїй звичності, такими прозорими не виявляються.

Приміром, ясною внутрішня форма є у тому розповсюдженому в різних мовах типі вживання одиниць зі значенням “так”, де ці одиниці емпатично підкреслюють певну міру вияву чогось, здебільшого (але не виключно) інтенсивність цього вияву. При цьому такий прислівник, як укр. *так*, може виступати у складі корелятивної пари *так... що...* (він **так** просив, **що** було неможливо відмовити), він може також конотуватися в інший спосіб (він просив **так** гаряче й переконливо! – тобто вже без зазначення наслідків цієї переконливості прохання) або ж узагалі *так* може виступати у таких випадках самотійно, перебираючи на себе всю емфазу, так би мовити, вбираючи, всотуючи її в себе шляхом семантичного перерозкладу, чи шляхом того, що Мішель Бреаль називав семантичним зараженням (*contagion sémantique*, див. [Bréal 1897, 221-226]): він **так** просив!; пор. також сполуку **так і** (у сонячному промінні ця кришталева карафа **так і** засяє).

Паралельний смисловий розвиток шляхом семантичного зараження (чи, якщо завгодно, абсорбції) спостерігається і у вказівних ад’єктивних займенників типу *такий*; і тут можливим наслідком семантичного перерозкладу є всотування одиницею значення відповідного контексту, пор. укр. *Що з тобою? – Нічого **такого*** (тобто “нічого особливого”) чи пол. *Co z tobą? – Nic **takiego*** [USJP], також *Coś **takiego***! “про щось незвичне, неймовірне” [там само].

З іншого боку, на тлі цих прикладів видається дещо несподіваним редупліковане застосування аналогічного займенника для окреслення чогось більш-менш задовільного чи пересічного – саме таке значення має вираз англ. *so-so* [SOED], як теж нім. *so-so* (чи *so lala*) [Duden] або італ. *così-così* [Zingarelli]; у цьому ж плані наведемо новогрецьк. *ἔτσι κι’ἔτσι* “так собі, посередньо” (дослівно “так і так”) [HPC 355]. Можливо, що саме редуплікація виступає тут як засіб вираження оцінної двоїстості, пор., *mutatis mutandis*, укр. *і так, і сяк* (тобто “по-всякому, і краще і гірше”) [ILS] чи фр. *comme si comme ça* “ні добре, ні погано” [Robert] (“і краще і гірше” в сумі дає, отже, щось таке, що не є ані тим, ані тим). Але водночас у цьому ж значенні може вживатися й одиничне укр. *так* (або ж *так* у сполученні з *собі*) [ILS] і також лат. *sic* – як у діалогічний репліці-відповіді на питання: *quid rei gerit? Sic, tenuiter* [Петрученко 807; OLD 1754]; пор. і укр. *таке*, вживане як вираз оцінки – амбівалентної чи такої, яка підкреслює високий ступінь ознаки. Можливо, що тут дейксис, мовний еквівалент вказівного жесту, виступає як засіб евфемістичного уникнення повнозначної відповіді; зрештою, подібну стратегію можна вбачати й у виразах типу *так-сяк*.

Семантичну рису “порівняння” можна розглядати як твірну щодо вираження значення приблизності у випадках типу *а давно він телефонував? – та **так** годину тому*; аналогічно в польській *tak o piątej, tak z litr wody* [USJP] чи в німецькій *so in zwanzig Minuten bin ich fertig* [Duden]; чи в англійській *or so* “чи десь так, чи подібно до того” [SOED], нім. *oder so* “тс.” [Duden] (пор., з іншого боку, вираз

англ. *just so*, який підкреслює точну відповідність прецедентів чи очікуваному – або й високий ступінь інтимної чи дружньої близькості [SOED]). Є підстави думати, що семантика порівняння виступає тут у ролі внутрішньої форми подібно до того, як це має місце в російській мові у такому переході, як *примерный* “зразковий” > *примерный* “приблизний” [ССРЛЯ 11, 554]; у цьому випадку порівняння є приблизним чи, як-то кажуть, із точністю до класу.

Є також інша група семантичних відгалужень прислівників зі значенням *так*, але мотивація цих значень видається вже іншою, безпосередньо пов’язаною із значенням вказівки на щось безпосередньо сприймане. Аналіз цих семантем вимагатиме певної критики джерел, у даному разі джерел лексикографічних. Отож з-поміж дефініцій лексико-семантичних варіантів та їхніх відтінків, поданих у Словнику української мови в 11 т. у статті *так* [СУМ 10, 17-21] як належні до цієї групи можна виділити такі семантими: 1. “без наслідків, даремно” (*..А вже мені так не минеться*); 2. “без застосування спеціальних засобів, без докладання зусиль” (– *Помогло що-небудь? – Так пройде*); 3. “без певної мети, потреби, без причини, без наміру; випадково, не-навмисно” (*Так от спитав собі...*); 4. “без того, про що мова йшла раніше” (*У моего батька было три стодоли, в одной був мак, другая була так...*). Там же зазначається, що *так* може вживатися в разі, коли немає бажання чи можливості дати конкретну відповідь (*Чому ти не вчишся?.. – Не хочу... – Чому? – Так*).

Легко помітити, що спільною для цих семантем є риса своєрідної апофатичності: усі вони позначають певний status quo, певну ситуацію такою, якою воно є, але цей status quo характеризується чимось відсутнім у даній ситуації, причому відсутнім є не будь-що, а певний істотний складник логічного фрейму цієї ситуації (як-от її причина, чи наслідок, чи необхідне знаряддя). Відповідники такому способу вживання адвербіального укр. *так* простежуються в інших слов’янських мовах, щоправда, з більшою чи меншою детальністю, приміром, серед семантичних різновидів пол. *tak* фіксується лише значення “не знати чому, без причини” [SJPD] (крім того, українською, прагнучи дати ухильну відповідь на питання *Що з тобою?*, ми можемо сказати *Та так*, додавши вже згадане *нічого такого*, натомість у польській мові можна сказати лише *nic takiego*). Ті чи інші паралелі можна знайти і серед позаслов’янських семантичних відповідників слов’янського *так*, пор. нім. *Ich habe meine Mitgliedskarte vergessen, da hat man mich so reingelassen* [Duden] чи лат. *istud scelus non potest sic abire* [ЛРС 927] (у лат. *sic* фіксується також значення “легко, без зусиль” [OLD 1754]. І в грецькій знаходимо подібне вживання, причому як у ново-, так і в давньогрецькій. У давньогрецькій, на відміну від αὐτός, власне так може вживатися οὕτως, яке, крім звичного демонстраційно-вказівного значення, може позначати “просто так, незумисно, без мети, безрезультатно”, пор. οὕτως ὀνομάζειν τί “просто так назвати, обмежитися самою назвою”) [ДРС 2, 1210; GEI 1276-1277], а в новогрецькій так використовується ἔτσι, пор.: τό ἔπα ἔτσι [НРС 355].

Але це апофатичне вживання слів типу укр. *так* можна, як видається, зіставити з іще одним їх значенням, яке, однак, не виділяється у відомих мені словниках,

і хоча Словник української мови наводить показову в цьому сенсі ілюстрацію, але ж витлумачує її інакше, пор....*кладочки,позв'язувані де вірвовкою, де перевеслом, а де й так – просто жмутом трави* (Г.Хоткевич) [СУМ 10, 18]. Тлумачі пояснюють це вживання у той спосіб, що, мовляв, *так* виступає тут перед обставиною, що уточнює його значення. Я ж вважаю, що тут і в подібних випадках *так* виступає у позначенні чогось найелементарнішого, найпростішого, чогось прототипового, але при цьому дана первинність, елементарність чи прототиповість осмислюється як така в контексті ширшого фрейму, на тлі подальших ускладнених можливостей, так би мовити, можливих тут додаткових “наворотів” і опцій, пор. приклад із інтернету: *грати в карти на чужому простиралді (спершу – так, а потім на поцілунки)*.

Якщо порівняти цей семантичний різновид *так* із його апофатичними різновидами, то можна дійти до висновку, що маємо тут випадок енантіосемії, тобто смисловий розвиток твірного значення у протилежних напрямках: з одного боку, *так* позначає щось елементарне, найпростіше, прототипове, натомість в інших – воно позначає брак якогось ситуативного елемента, певним чином зредуковану складнішу ситуацію. Водночас тут і певна подібність прозирає, можна стверджувати, що в обох випадках ідеться саме про відсутність – це може бути відсутність якихось ускладнень, додаткових елементів чи, навпаки, відсутність певних конкретних логічних складників ситуації. Твірною семантикою в обох випадках є семантика наочно даного у перцептивно сприйнятій ситуації, семантика *так*, що означає “так, як є”; якщо ця ситуація є типовою, повторюваною, це наочно дане осмислюється як щось прототипове, елементарне, первісне.

І от вказівку на елементарність, первинність, смислову неускладненість, на відсутність у ситуації чогось додаткового, – таку вказівку можна зіставити із тим випадком семантичної немаркованості, де немаркована одиниця позначає відсутність того, на що вказує одиниця маркована. Це, у свою чергу, дає підставу витлумачити елементарне дейктичне значення безпосередньо сприйманого об'єкта чи ситуації не лише як прототипове, а і як немарковане – немарковане на тлі подальших смислових ускладнень, подальших осмислень безпосередньо сприйманого. Зокрема, повертаючись до відповідного, вихідного значення теперішнього часу (про що мова йшла на початку), це вихідне значення презенса з даної точки зору постає як прототипове й немарковане на тлі подальших, абстрактніших смислових різновидів і цього ж таки часу, а також і на тлі інших дієслівних часів. Таким чином, ми бачимо, що окреслення теперішнього часу як немаркованого члена темпоральних опозицій (пор. [Jakobson 1964]) усе ж є небезпідставним, тільки підставу цього слід убачати не в його інваріантному всечасовому чи навіть позачасовому сенсі, а у прототиповому семіотичному характері презенса, цій його семіотично умотивованій і, звісно, когнітивній рисі – рисі позначення безпосереднього чуттєвого сприйняття дійсності, дійсності, для якої **ще** немає ані минулого, ані майбутнього, натомість є лише це теперішнє. А всечасовість і навіть позачасовість презенса постає тоді як іпостась цього первинного значення,

його гранично узагальнена, гранично абстрактна відміна, відміна, де **вже** немає часових відмінностей.

Ермоленко С.С., д-р филол. наук, проф.

Институт языкознания им. А.А.Потебни Национальной академии наук Украины

Из проблематики исследования дейктической полисемии

Автор рассматривает ситуацию усного общения со свойственными ей когнитивно-прагматическими пресуппозициями как референциальную основу прототипической (и поэтому немаркированной) семантики языкового дейксиса и прослеживает отражения этой исходной семантики в исходном значении презенса и в смысловых производных адverbialных местоимений со значением “так” в разных индоевропейских языках.

Ключевые слова: дейксис; мотивированность; знаки-индексы; ситуация устного общения; настоящее время; сенсорное восприятие; семантическая немаркированность.

Yermolenko S.S., Ph. D., full professor

O. O. Potebnya Institute of Linguistics, National Academy of Sciences

Some Issues in Study of Deictic Polysemy

The author considers oral communication situation with its cognitive-pragmatic presuppositions the referential basis of linguistic deictica's prototypal (and therefore unmarked) semantics, and analyzes the reflection of the latter in the primary meaning of the present tense as well as in the secondary sense development of adverbial pronouns with the primary meaning “so” in Indo-European languages.

Key words: deixis; motivation; indexal signs; situation of oral communication; present tense; sensory perception, semantic unmarkedness.

Література:

1. Ермоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : [монографія] / Сергій Семенович Ермоленко. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 386 с.
2. Ермоленко С.С. Семіотична структура темпорального дейксиса і комунікативно-функціональний контекст / С. С. Ермоленко // Мовознавство. – 2010. – № 2-3. – С. 156-167.
3. Плу́нган В.А. Введение в грамматическую семантику : грамматические значения и грамматические системы языков мира / Владимир Александрович Плу́нган. – М. : РГГУ, 2011. – 672 с.
4. Bréal M. Essai de sémantique (science de signification) / Michel Bréal. – Paris : Hachette, 1897. – 346 p.
5. Jakobson R. Zur Struktur des russischen Verbums / R. Jakobson // A Prague School reader in linguistics. – Bloomington : Indiana University Press, 1964. – P. 347-359.
6. Kuryłowicz J. The role of deictic elements in linguistic evolution / J. Kuryłowicz // Semiotica. – 1978. – V. 2. – № 2. – S. 174-183.
7. Langacker R.W. Cognitive Grammar : Basic Introduction / Ronald Wayne Langacker. – London etc. : Oxford Univ. Press, 2008. – 562 p.
8. Yermolenko S.S. Person in artistic discourse / S.S. Yermolenko // Мовознавство. – 2015. – № 3. – P. 23-32.

Список умовних скорочень

1. ДРС – Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. – М. : Государственное издательство национальных и иностранных словарей, 1958. – Т. 1-2.
2. НРС – Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь. – М. : Русский язык, 1980. – 855 с.
3. OLD – Oxford Latin dictionary. –London etc. : Oxford University Press, 1968 – 2126 p.
4. Петрученко – Петрученко О. Латинско-русский словарь. – М. : б. в., 1882. – 990 с.
ЛРС – Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М. : Русский язык, 1976. – 1096 с.

5. СУМ – Словник української мови в 11-ти тт. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
6. ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1955-1965. – Т. 1-17.
7. Duden – Deutsches Universalwörterbuch : Das umfassende Bedeutungs wörterbuch der deutsch seutschen Gegenwartssprache / 7. Auflage.– München : Bibliographisches Institut und FA Brockhaus AG, 2003 (Kindle default dictionary).
8. GEL – A Greek-English Lexicon compiled by H.G.Liddell and Robert Scott :rev.andaug. throughout by Sir H.S.Jones : with a revised supplement. – Oxford : Clarendon Press, 1996. – 2438 p.
9. ILS – Інтегрована лексикографічна система “Словники України” 3.1
10. Robert – Le Petit Robert.Version electronique. – Paris : Robert, 2012.
11. SJPD – Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego. Wersja elektorniczna. – Warszawa : PWN, 1958-1969. – Т. 1-11.
12. SOED – The Shorter Oxford English Dictionary (Fifth edition) on CD-ROM, version 2.0.
13. USJP – Uniwersalny słownik języka polskiego : wersja 1.0 . – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2004.
14. Zingarelli – Zingarelli Lo. Vocabolario della lingua italiana, – Bologna : Zanichelli, 2011 (Kinlde default dictionary).

Стаття надійшла до редакції 24.11.2015.